

Menekülés a népiirtás elől

Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései

Bevezetés¹

A Horthy-korszak antiszemitizmusában kiemelkedő szerepet játszott a keleti, a kor szóhasználatával élve, galíciai zsidók bűnbakká tétele. Az akkori érvelés szerint őmiattuk nemcsak megakadt, hanem egyenesen lehetetlenné vált a magyarországi zsidóság asszimilációja. Ahogy az 1939-ben elfogadott második zsidótörvény indokolásában áll:

„Ezeknek a tömegeknek gyökértelensége, [...] és az a körülmény, hogy a régebben itt élő zsidóság ezek iránt a jövevények iránt az országba belépésüktől fogva erősebb közösséget érzett, mint az ország nem zsidó lakossága iránt, okozzák azt, hogy a lelkiségében és fajában oly élesen különböző és oly szívósan sajátos zsidóság a magyar nép életében sokkal súlyosabb problémát jelent, mint Nyugat-Európa bármely népének életében.”²

1941-ben a magyar kormány elérkezettnek látta az időt, hogy a keleti zsidókkal szemben két évtizede gyakorolt szórványos állami kitoloncolási gyakorlatot részleges deportálással váltsa fel. Mindehhez megfelelő alkalmat nyújtott a Szovjetunió elleni háború, amelynek a kirobbanásakor Bárdossy László miniszterelnök megfogalmazása szerint:

„Itt az országban a zsidókkal kapcsolatban kívánság volt abban az irányban, hogy akik megállapíthatólag Galíciából átjött zsidók voltak, szállíttassanak oda vissza.”³

Ez az 1941 július–augusztusában végrehajtott „visszaszállítás” a Horthy-korszak addigi legnagyobb, fizikai erőszakot is alkalmazó zsidóellenes akciójává nőtte ki magát. Mintegy húszezer, az ország területén élő embert kényszerítettek otthonaik elhagyására. Egész közösségeket űztek el és szállítottak a magyar honvédség által újonnan elfoglalt galíciai területre. Itt azonban csak éhezés, nélkülözés, folyamatos üldöztetés és halál várta a deportáltakat. Aki tehette, megpróbált valahogy visszajutni a viszonylag közelinek tűnő magyar területekre. Minderre így emlékezett vissza az egyik túlélő:

„Az út szörnyű volt. Huszonhat órán keresztül voltunk elbújva egy egyszemélyes autóhátsó részében. Összekuporodva feküdtünk, meg sem mozdultunk. Étlenszomjan voltunk, és remegtem, hogy gyermekem mikor fogja elsírni magát, mert akkor menthetetlenül végünk. Az autót állandóan megállították. Kolomeában meg is vizsgálták. Isteni csoda volt, hogy nem vett észre senki. Mikor Kőrösmezőre értünk, és én boldogan fellegeztem, hogy átléptünk a határon, és most már talán nem történik semmi, férjem idegösszeomlást kapott. Rettenetes volt néznom, hogy ezt az egészséges embert, hogy tették tönkre a tehetetlenség, a félelem, a bujkálás. Remegés vett rajta erőt, amin nem tudott úrrá lenni, és hangosan kiabált, hogy egy percig sem bujkál itt tovább, mint egy rablógyilkos saját szülőföldjén. Nem bánja, verjék agyon, de nem bír többé bujkálni. Ekkor kisfiam kérlelni kezdte, hogy most már legyen csendben, amikor nemsokára megláthatjuk kislányomat, Évikét.”⁴

A deportáltak túlnyomó többségének nem volt ilyen szerencséje, s legfőképp anyagi lehetősége, hogy visszajusson Magyarországra. Még ha maradt is volna pénzzé tehető értékük, hogy megvásárolják a visszatérésüket, a magyar hatóságok mindent elkövettek, hogy még a határsávban megakadályozzák a deportáltak „visszaszivárgását”. Ahogy

Weiss Edith bárónő fogalmazott egy Ravasz László püspöknek írt levelében: „Ha ezek a szerencsétlenek a határon megjelennek, a határőrök felülvizsgálat nélkül visszalökik őket a semmibe, a halálba.”⁵

Historiográfiai áttekintés

A deportálások ezen fejezetét eddig egyetlen tanulmány sem elemezte átfogóan. A téma első krónikása, Geyer Arthur nem tért ki rá.⁶ Randolph Braham korai tanulmányában⁷ és nagymonográfiája vonatkozó fejezetében sem említette a deportáltak visszatérési kísérleteit.⁸ A 80-as években Majsai Tamás gazdag forrásanyagot tett közzé, de a deportálások alapművének számító tanulmányában csak röviden tért ki a kérdésre.⁹ A kilencvenes évek elején feléledt az érdeklődés az 1941-es deportálások kutatása iránt, amely nagyrészt Szirtes Zoltán civil erőfeszítéseinek volt köszönhető.¹⁰ Az általa kezdeményezett büntetőeljárás során történészek vizsgálták át a rendelkezésükre bocsátott korabeli iratokat. A téma szempontjából alapvető irategyüttes dokumentumaiból (Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának iratai, MNL OL, K774) Fejes Judit közölt egy angol nyelvű összefoglaló tanulmányt 1997-ben.¹¹ Az iratok egy részét Karsai László elemezte a Fővárosi Főügyészség számára ugyanabban az évben,¹² ám mindez nem került be a 2001-ben megjelent könyvébe.¹³

Fontos kiemelni Kaló József munkáját, aki elsőként hívta fel a figyelmet a Legfelső Honvédelmi Tanács egyik, alább részletesen elemzett iratára.¹⁴ Egyébként alapos tanulmányában Tóth Gábor nem tért ki a témára.¹⁵ Frojimovics Kinga több művében is kiemelten foglalkozott az 1941-es deportálások történetével, de mind a zsidó menekültekről szóló monográfiájában,¹⁶ mind az ez év elején megjelent *Zsidók Kárpátalján* c. könyv vonatkozó fejezetében csupán röviden tett említést ezekről az eseményekről.¹⁷

A legújabb szaktörténeti munkákban is csak elvétve jelenik meg ez a kérdés: Ungváry Krisztián szintetizáló művében csak utalásszerűen tért ki a deportálás ezen szakaszára,¹⁸ Kádár Gábor és Vági Zoltán legfrissebb művükben pedig csupán egy bekezdést szántak a témának.¹⁹

Ezen a nyáron jelent meg George Eisen és Stark Tamás közös tanulmánya a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum által kiadott *Holocaust and Genocide Studies* c. szakfolyóiratban. A szerzők a másodlagos szakirodalom és túlélők tanúvallomásai alapján próbálták meg újraértékelni az 1941-es deportálások történetét, a visszaszökéseket azonban ez a munka sem elemezte átfogóan.²⁰

Fejes Judit tizenhat évvel ezelőtt írt tanulmányának záró soraiban arra hívta fel a figyelmet, hogy az események pontosabb rekonstruálásához még sok fontos korabeli irat hiányzik.²¹ Az alábbi, szintetizáló tanulmány az újonnan feltárt korabeli iratok felhasználásával kísérli meg bemutatni a deportálások ezen fejezetét.

Kormánydöntés a zsidók deportálásáról

A deportálást a legfelső magyar hadvezetés – Bartha Károly hadügyminiszter és Werth Henrik vezérkari főnök – javasolta a minisztertanácsnak. A kormány a minisztertanács 1941. július 1-i ülésén hagyta jóvá az ún. galíciai zsidók deportálását Magyarországról a Szovjetuniótól elfoglalt területekre.²² A katonák természetesen nem deportálásról, hanem áttelepítésről beszéltek.²³ Ígéretként az is elhangzott, hogy a kiszállítandó zsidókat az üresen maradt falvakban fogják elhelyezni, ahol majd mezőgazdasági munkát végezhetnek.²⁴

Werth Henrik vezérkari főnök július 7-i utasítására a Kárpát-csoport parancsnoksága nekilátott a „Galíciából Kárpátalja területére bevándorolt nem magyar állampolgár zsidó lakosság azonnali kitelepítésének” az előkészítéséhez.²⁵ Az utasítás feladatul szabta a Kárpát-csoport parancsnokságnak, hogy vizsgálja meg, lehetséges-e további zsidók kitelepítése, mert „tervezem az anyaország egyéb területén lévő nem magyar állampolgár zsidóknak, elsősorban az internálótáborokban lévőknek – a kormányzattal egyetértésben – Galíciába való kitelepítését is”. Azt azonban nem szabályozta, hogy miképpen birkózzon meg az éppen megalakulóban lévő katonai közigazgatás a még ismeretlen számú kitelepítendő és a terv szerint őket követő, szintén meghatározatlan számú személy elhelyezésének és ellátásának gondjával.

Már július végén beszámolók érkeztek arról, hogy mi is várja valójában a deportáltakat:

„Biztos információnk van, hogy a Galícia területen máma minden elpusztult, ottan a katonaságon kívül csak a madár létezik. A vidék zord és pusztta, mert a katonai hadműveletek folytán minden elpusztult és az oroszok a kivonulásuk előtt mindent elégettek. A vidék a külvilágtól el van zárva, élelmiszer hiányában az oda kiutazott emberek a biztos éhhalálnak vannak kitéve.”²⁶

Mint később láthatjuk, ez a Ravasz László püspöknek írt levél drámai hangvétele ellenére sem volt túlzó.

Sietős és törvénytelen deportálás

Szombathelyi Ferenc altábornagy, a Kárpát-csoport parancsnoka a július 7-i parancs kézhezvétele után papírra vetette aggodalmait. A deportálások megkezdésének előestéjén, július 14-én felhívta feletteseinek figyelmét, hogy kockázattal fog járnai a németekkel előzetesen nem egyeztetett magyar akció. Ezért javasolta a vezérkarnak, hogy kérjék ki a németek véleményét, „mielőtt ezen nagyszabású és hosszabb ideig tartó műveletbe belekezdenénk”. Hiszen a magyar királyi honvédség által megszállt terület közigazgatását a németek hamarosan átveszik, „s ekkor a zsidóknak a tervezett áttelepítése esetleg akadályba ütközhet vagy talán nem találkozik a németek helyeslésével”.²⁷

Szombathelyi utasításai között egyébként nem szerepelt, hogy a honvédség köteles lenne a deportáltak elhelyezéséről vagy ellátásáról gondoskodni. Mindennek elmaradása, a kitoloncolásra ítélt brutálisan és sietősen végrehajtott összegyűjtése, valamint a hamarosan megkezdődő kiszállítás körülményei egyaránt arra utalnak, hogy a deportálás kitervelőinek és végrehajtóinak – fogadkozásuk ellenére – esze ágában sem volt letelepíteni a kitoloncoltakat.

A deportálások elrendelésekor a magyar hadsereg már hetek óta mélyen bent járt a szovjet területeken, így – figyelembe véve az előzetes felderítést is – a hadvezetésnek pontos ismeretei kellett hogy legyenek az elfoglalt területeken uralkodó állapotokról. Még ha propagandisztikus céllal is készült, de jó jellemzi a helyzetet a honvéd haditudósító század augusztus eleji leírása:

„Az az érzés, hogy Kamenyec-Podolszkijnál elhagytuk Európát. Az utak járhatatlanok. Messziről ideálisan szép fekvésű falvak tűnnek fel a hajlatokban és csak amikor házaik közé ér az ember, töri le lelkét valami szomorúság. A távolról oly hívogató falvakban: nyomor, rongy, éhség és legyek milliója tanyázik. Sem betűvel, sem mikrofonnal, sem fényképezőgéppel nem tudjuk igazában érzékelteni a valóságot. Mert, ha mindent is vissza tudna adni mondjuk a hangosfilm, azt a bűzt, amely abból a nyomorból árad, kimaradna belőle és semmiféle hasonlattal nem tudjuk kifejezni.”²⁸

A magukra hagyott, a lakosság és a felfegyverzett ukrán alakulatok által üldözött, településről településre vándorló zsidó kutasítottak megmenekülésük fő esélyét a viszonylag közel lévő lakhelyükre való visszatérésben látták. Egy magyar katona korabeli beszámolója szerint volt mi elől menekülniük:

„Ha valahol megállunk, százan és százan vesznek körül bennünket, a kenyérért, amit tudtunk összeszedni, azt mind kiosztjuk, de mi ez a szükséglethez képest. Jellemzésül a következő jelenet: Vettünk cigarettáért málnát, a rossz szemeket kiöntöttük, felnőtt emberek a földről szedték össze és úgy tömték magukba, az éhhalál szélén állnak, az ukránok napról-napra rabolják ki őket, sokat agyonvernek, az egyik községben a házukat rágyújtották, a magyar katonaság mentette ki őket és szegényes holmijukat a biztos pusztulásból. [...] A Dnyeszterből naponta szedték ki a zsidó hullákat, öreg-fiatal, sőt 3–4 éves gyermekeket, de legfőképp fiatal lánykákat, megbecstelenítve, nyomorékká kínozza, hogy nem lehetett nézni őket, a mi katonáink temették el őket jeltelenül, volt nap, hogy száz is leúszott, végül már nem is szedik ki őket, csak ha a hídnál fennakad, kiigazítják, hogy tovább utazhasson.”²⁹

A korabeli hivatalos magyar iratokban törekvésüket azonban nem az életveszély elől való menekülésnek, hanem törvénytelen, az ország érdekeivel szembenálló visszaszivárgásnak minősítették, és ezért teljességgel megakadályozandónak tartották. Mindezt arra hivatkozva, hogy a magyar hatóságok kizárólag külföldi állampolgárokat vittek vissza az általuk nem régen – két éve – elhagyott szülőföldjükre. Az állítás többszörösen is hazug. A kitoloncoltak legnagyobb része ugyanis nem két éve, hanem évtizedek óta élt ott, ahonnan elvitték. Másrészt magyar állampolgárságuk csak a trianoni rendszer revíziójának a zsidóságot diszkrimináló módja miatt vált bizonytalanná. Az újonnan Magyarországhoz került kárpátaljai területen igen sokan feleslegesnek tartották a bizonyítvány kérelmezését, mert személyi okmányaik egészen eddig e nélkül is bizonyították őslakos mivoltukat. Harmadsorban pedig a kitoloncoltak tekintélyes része magyar állampolgár volt, vagy olyan személy, aki igazolni tudta volna magyar állampolgárságát, ha erre elég időt adnak.

Hogy ez mennyire így van, arra Stern Samu, a Magyar Izraeliták Országos Irodájának elnöke már július 17-én – két nappal a kiszállítások megkezdése után – felhívta a belügyminiszter figyelmét:

„A legújabb kiutasítási intézkedéseket Kárpátalján és Kelet-Magyarországban, főként pedig Máramaros-vármegyében kiterjesztik oly zsidó vallású egyénekre, akik egyrészt még nem is kerültek jogerősen kiutasítási eljárás alá, vagy akiket egyelőre csupán állampolgárságuknak okiratilag való igazolására szólítottak fel, de kiterjesztik más részt olyanokra, akiknek a magyar állampolgársága a fennálló rendelkezés értelmében valószínűsítve van, sőt akik sok esetben állampolgársági bizonyítvánnyal rendelkeznek.”³⁰

Stern Samu azt is felpanaszolta, hogy sok kiutasított a hatóságok lassú, vagy éppen önkényesen lassított eljárása, továbbá a belügyminisztériumi ügytorlódás következtében nem tudta megkapni és felmutatni már kérelmezett állampolgársági bizonyítványát. Stern Samu mindezek alapján kérte a belügyminisztert, hogy szólítsa fel nyomtatékosan az alsó fokú hatóságokat:

„A szóban forgó kormányrendeletet ne foganatosítsák semmiképpen sem azok ellen, akik egyáltalán nem származnak sem Lengyelországból, sem Oroszországból, akik ellen továbbá egyáltalán jogerős kiutasítási határozat még nem hozatott, végül különösen semmiképpen se foganatosítsák azok ellen, akiknek magyar állampolgársága igazolva van, vagy igazolás alatt, illetve előtt áll.”³¹

Egy másik, később keletkezett dokumentumból tudjuk, hogy csak az utóbbiaknak a száma több ezerre rúgott. Dr. Weiss Endre az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció

(OMZSA) elnöki tanácsának és a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) végrehajtó bizottságának készített 1941. december 9-i jelentésében ugyanis arról számolt be, hogy a belügyminisztérium hozzájárult ahhoz, hogy Galíciába deportált mintegy százötven, magyar állampolgársággal bíró és körülbelül négyezer állampolgársági kérvényét már benyújtott egyént:

„Ha és amennyiben vissza tudnak az országba jönni, úgy az internálási eljárásan kívül más konzekvencia nem fenyegeti, sőt lakóhelyükre való hazatérésük is lehető, rendőri felügyelet alá helyezés mellett.”³²

Ez nem jelentette azt, hogy az iratok birtokosai ekkor még életben voltak. A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája a deportálások lezárulta után megvizsgált 10653 esetet, és arra a következtetésre jutott, hogy 170 esetben magyar állampolgársági bizonyítvánnyal rendelkező személyt deportáltak, 3490 esetben pedig olyanokat is, akik szabályszerűen kérelmeztek annak kiadását.³³ Az a fenti jelentésben olvasható minisztériumi biztatás pedig, hogy több ezer személy az internálási eljárás után végső soron otthonába visszatérhet, párosulva azzal a kitételrel, hogy „ha és amennyiben vissza tudnak az országba jönni”, önmagában is a zsidó szervezetek cinikus megtévesztésének értékelhető. A fennmaradt dokumentumokban kivétel nélkül az eltávolítottak visszatérésének megakadályozásáról esik szó, visszaengedésük fel sem merült.

A minisztériumi állásfoglalás annak is bizonyítéka, hogy hivatalosan elismerték, a deportálásnak volt lehetséges alternatívája: internálás Magyarország határain belül.

Első intézkedések a visszatérések megakadályozására (1941. augusztus)

A visszaszivárgás felkészületlenül érte a kitelepítő szerveket. Az eredeti terv szerint a deportáltakat minél távolabbra, a Dnyeszteren túlra kívánták kiszállítani azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a Dnyeszter jól ellenőrizhető védvonalat fog képezni a visszatérni kívánók előtt. Ezt Kozma Miklós a belügyminiszterhez írt augusztus 1-jei levelében is megerősítette:

„Amint Nagyméltóságod előtt ismeretes a kiutasított orosz és lengyel állampolgárokat a kőrösmezői gyűjtőtáborból az illetékes katonai parancsnokság a Dnyeszter folyón túli területekre szállította el azért, hogy esetleges visszatérésüket a Dnyeszter néhány átkelési lehetőségének ellenőrzésével könnyen megakadályozhassa.”³⁴

A helyzet azonban gyökeresen megváltozott augusztus 1-jével. Ettől kezdve ugyanis nem lehetett további kiszállításokat végrehajtani a folyón túli területekre, mert az német katonai közigazgatás alá került. Azt, hogy ez meg fog történni, a magyar katonai vezetés már július közepén tudta.³⁵ A megszállt területek átadásáról ugyanis már ekkortól tárgyalások folytak a német és magyar katonai szervek között. A Kárpát-csoport parancsnokság július 19-én kifejezetten ki is tért erre: „ha tehát a Dnyesztortól É-ra eső területen a mi részünkről valami kiürítési vagy telepítési tervek volnának, azt kérem sürgősen végrehajtani”.³⁶ A vezérkari főnökség és a megszállt területeken történekről jól értesült kárpátaljai kormányzói biztosság tudta, hogy szorít az idő, ezért július 15-én gőzerővel megindultak a deportálások. Augusztus 1-ig 10430 személyt szállított ki a m. kir. 104. mozgó, gyűjtő és elosztó táborparancsnokság a megszállt területekre.³⁷

Erre, a megfelelő deportálási terület leszűkülésére reagálhatott a belügyminisztérium július 30-án kiadott, a deportáltak személyi körét meghatározó újabb titkos rendelete.³⁸ Ez megerősítette, hogy csak a lengyel és orosz származású zsidókat szabad deportálni, ehhez azonban annyi is elég volt, ha a személy „lengyel vagy orosz származását akár az eddig beszerzett adatok, akár a jövőben eszközlendő vizsgálatok valószínűsítik”. Ez utóbbi kitétel viszont éppen azt tette lehetővé, hogy a deportálást végrehajtók bárkit feltegyenek a kitoloncolandók listájára, akiről – a rendeletben nem megjelölt szempont alapján – feltételezhető volt, hogy majd egy későbbi vizsgálat igazolni fogja a jelenben

meghozott deportálási döntés jogosságát. Siménfalvy Sándor rendelete ráadásul arra is felszólította az alsóbb fokú hatóságokat, hogy ne csak azokat távolítsák el, akikkel szemben a hatóságok korábban kiutasítási végzést hoztak, hanem azokat is, akik érvényes lakhatási engedéllyel rendelkeznek, tekintet nélkül arra, hogy a lakhatási engedély érvényessége csak későbbi időpontban jár le. Az idő sürgető voltára tekintettel „az eltávolítás tehát haladéktalanul végrehajtandó” – állt a rendelet végén. A helyzet kaotikusságát jellemzi, hogy a deportáltak okmányait a határ menti gyűjtőtáborba szállítás előtt Kőrösmezőn ellenőrizni hivatott KEOKH-kiküldött, Batizfalvy Nándor augusztus elsején még nem tudott hivatali főnökének két nappal ezelőtt meghozott rendelkezésről, és mindenfajta vizsgálat nélkül engedte tovább a deportáló teherautókat. Hasonló volt a helyzet Kárpátalja-szerte.³⁹

A magyar megszálló erők státuszában augusztus 1-jével beálló gyökeres változásra reagálva Kozma azonnal kérte, hogy erősítsék meg a Kőrösmező és Borsa közötti határrész ellenőrzését. Ehhez három tiszt és százfőnyi csendőr kivezénylését tartotta szükségesnek, amire „körülbelül három-négy hétig lesz szükség”.⁴⁰ Hogy pontosan miért csak ennyi időre, az iratból nem derül ki.

Kozma levelét a belügyminisztérium VI. b. osztálya is véleményezte, s megállapította, hogy a

„visszaszivárgás megakadályozása nem csak karhatalmi kérdés, hanem és elsősorban közigazgatási teendő. Ennek első része a telepítési területen működő kat. közig[azgatás]ra tartozik; meg kell szigorítani a zsidók mozgását.”⁴¹

Az osztály nem vonta kétségbe, hogy a visszaszivárgást megkísérlik, „de nem a mai napokban, hanem később és bizonyára nem csak azon a területen, amelyet a beadvány említ, hanem mindenütt a határmentén”. Arra is emlékeztettek, hogy Kárpátalján pusztán határellenőrzéssel nem lehet eredményt elérni: „nem lehet, mert a határterep fedezeti és domborzati viszonyai olyanok, hogy ott teljes lezárás ki van zárva”.⁴²

A deportálás részleges leállítás (1941. augusztus 9–17.)

Miközben a belügyminiszter beosztottjai Kozma kérését véleményezték, a magyarországi zsidó szervezetek a belügyminiszter tudomására hozták, hogy a kitoloncoltak Galíciában halálos veszélynek vannak kitéve. A belügyminisztert a kérdésben egyik legilletékesebb embere is hasonlóképpen tájékoztatta. A Külföldiek Ellenőrző Országos Hatóság (KEOKH) 1941. július 1-jén kinevezett vezetője, Siménfalvy Sándor a háború után tett vallomásaiban a következőket állította:

„1941. július hó végén tudtam meg Dr. Reinertől és Weisz Edittől, hogy tulajdonképpen mi történik a KEOKH által kitelepítettekkel. Én ekkor rögtön jelentést tettem Keresztes-Fischer Ferencnek, kinek utasítására Batizfalvy kiutazott a helyszínre és kb. nyolc-tíz nap múlva jelentette, hogy valóban kivégzik az embereket. Ez alatt a nyolc-tíz nap alatt is folyt a kitelepítés. Mielőtt a miniszternek a jelentést megtettem volna, Pásztóy Ámonnak szoltam.”⁴³

A belügyminiszter a korábban említett július 30-i rendelet kiadása után nem sokkal, a zsidó szervezetek és saját emberei jelentésének hatására mintha a deportálás teljes leállítására adott volna utasítást. A valamennyi vármegye alispánjának, rendőrkapitányságának és rendőrkirendeltségének, valamint a kárpátaljai terület kormányzói biztosának elküldött augusztus 9-i távirata első mondata alapján csak erre a következtetésre juthatunk: „Zsidóknak Lengyelország felé való eltávolítását azonnali hatállyal betiltom”.⁴⁴ A távirat következő mondatából azonban az derül ki, hogy a tiltás nem minden zsidóra vonatkozott, mivel a belügyminiszter továbbra is támogatta a „lengyel és orosz vonatkozású zsidók” eltávolítását az országból:

„Lengyel és orosz vonatkozású zsidókról, akiknek lengyelországi eltávolítása kívánatos, ide előterjesztés teendő és a jövőben csak itteni engedély alapján távolíthatók el”.

A belügyminiszter egy másik, de ugyanezen a napon a Zemplén vármegye alispánjának elküldött távirata is hasonló szellemben íródott: „Őslakos magyar állampolgár zsidóknak az országból való eltávolítását megtiltom”.⁴⁵ Ezzel mintha a Stern Samu július 17-i levelében foglalt felvetésre reagált volna, mely szerint legalább azokat mentesítsék a deportálás alól, akik igazoltan vagy vélelmezhetően magyar állampolgárok. A belügyminiszteri táviratok elküldésének napjáig azonban több mint 12000 személyt szállítottak el Magyarországról, köztük nyilván olyanokat is, akiknek az eltávolítását a belügyminiszter most határozottan megtiltotta.⁴⁶ A rendelkezésünkre álló iratokból nem derül ki, hogy a belügyminiszter akár egy szót is vesztegetett volna a kőrösmezői gyűjtőtáborban rekedt több mint másfélezer személy sorsát illetően. A gyűjtőtábor felett a katonaság teljes felügyeletet gyakorolt, s ők látszólag mit sem törődtek a belügyminiszter deportálást leállító rendeletével: augusztus 9–12. között további 3859 személyt tettek át a határon.⁴⁷

Hogy miféle állapotok is uralkodtak a helyszínen, azt jól érzékelteti gróf Apponyi György, Slachta Margit, dr. Szabó Imre és gróf Szapáry Erzsébet korabeli úti beszámolója. Augusztus 10-én a kárpátaljai kormányzói biztosság területén a deportálásokat irányító Meskó Arisztiddel beszélgetve a következőket tudták meg:

„Amikor a tapasztalt kegyetlenségeket és a szerencsétlen embereknek kétségbeesését ecseteltük előtte, valamint rámutattunk, hogy Galíciában az a sors vár rájuk, hogy a jobbik esetben azonnal agyonverik őket az ukrán parasztok, a rosszabbikban, hogy lassú, kínos szenvedés után éhen halnak, kijelentette, hogy egyéni tragédiák őt nem érdeklik, a fontos a kitűzött cél. Ezt pedig ő minden erejével meg fogja valósítani. Közölte azt is – és ezt eljárásának igazolásául említette –, hogy jó volt sietni, mert a németek aznap (10-én) megtiltották, hogy több zsidót tegyünk át Galíciába és így »sajnos« az egészet le kellett fűjni.”⁴⁸

Az embertelen és kegyetlen válaszból úgy tűnik, mintha Meskó vagy nem értesült volna a belügyminiszter tiltó rendelkezéseiről – ebben kételkedünk –, vagy egyszerűen nem akart róla tudomást venni. Erre a legmagasabb helyi szervtől, magától a kárpátaljai kormányzói biztostól kaphatott utasításokat.

Kozma Miklós magánakciója

A belügyminiszter távirata augusztus 9-én érkezett meg a kormányzói biztosságra, s a táviratra rávezetett írás szerint már reggel kilenc órakor megkezdték annak végrehajtását.⁴⁹ Legalábbis elvben, a gyakorlat ugyanis teljesen más mutatott. A Meskó által említett augusztus 10-i német intervenció után két nappal a belügyminiszteri utasítással tökéletesen ellentétes tartalmú távirat ment ki Kricsfalussy Hrabárnak, a magyar fennhatóság alá tartozó galíciai terület közigazgatási vezetőjének:⁵⁰

„Haladéktalanul lépjen érintkezésbe az illetékes német tényezőkkel, hogy 14-e után további zsidó szállítmányokat átvesznek-e és törekedjék ennek kieszközlésére. Tekintettel arra, hogy a zsidók továbbszállítása eddig a határról magyar katonai tehergépkocsikon történt, tisztázza, hogy a jövőben a szállítás milyen eszközökkel történhetik. Sürgős választ kérek. kormányzói biztos.”⁵¹

Kricsfalussy válasza már másnap megérkezett:

„További szállítmányok átvétele előreláthatóan biztosítva. Részleteket Stanislauban holnapi átadásnál beszélek meg. Eredményt Ungvárott pénteken vagy szombaton személyesen is közlöm.”⁵²

Kricsfalussy derűlítése a jelek szerint megalapozott volt. Augusztus vége felé ugyanis még mindig szállították a vonatok a deportálandó zsidókat. Ezt a szerelvények mozdítójának, a magyar királyi 101. központi szállításvezetőségnek 1941. augusztus 23-i leveléből tudjuk. Ebben arról panaszkodtak a Belügyminisztérium közbiztonsági osztályának, hogy

„mind gyakrabban előfordult, hogy a kiutasított és az országból eltávolítás végett vasúton szállított zsidó toloncokat a pályaudvarokon a helybeli zsidók tömegesen várják élelemmel és egyéb ajándékokkal. Ez sokszor formális ünnepeltetés közben zajlik le.”

Ezért a levél feladója ellenintézkedéseket sürget a Belügyminisztériumtól, „hogy a jövőben ilyen csoportosulások, illetve fogadások elő ne fordulhassanak”.⁵³ Ezek a sorok is azt bizonyítják, hogy a kiszállítások a belügyminiszter augusztus eleji tiltása ellenére még augusztus közepén is folytak. Ez annál is meglepőbb, mert a KEOKH augusztus 15-én táviratilag, 17-én pedig rendelet formájában újólaj elrendelte a deportálás ideiglenes felfüggesztését.⁵⁴ A kassai VIII. honvéd hadtest parancsnoksága 1941. augusztus 27-én jelezte a kárpátaljai kormányzói biztosságnak, hogy a maga részéről befejezi a munkaszolgálatos külhonos zsidók kitoloncolását, mert „a zsidóknak Lengyelország felé való eltávolítását a BÜM Úr azonnali hatállyal megtiltotta”.⁵⁵

Kozma Miklós mindeközben, augusztus 1-jén arra kérte a belügyminisztert, hogy eszközölje ki a határőrizet megerősítését a hadügyminiszternél. A hadügyminiszter pedig augusztus végén arról értesítette a belügyminisztert, hogy intézkedéseket rendelt el a visszaszivárgás megakadályozásának érdekében.⁵⁶ Ebben arra figyelmeztették az „elosztó szerint” értesített címzetteket, hogy tartani lehet az eredetileg a Dnyesztortól keletre kitelepített, de jelenleg nagyobb számban Sztanislauban tartózkodó zsidók visszatérésétől, mert a folyót már nem őrzi a honvédség. A levélből kiderült az is, hogy a német hatóságok készek valamilyen fokú együttműködésre: „Lasch dr., Galícia kormányzója megígérte ugyan, hogy a zsidókat ott tartja, de félő, hogy a zsidók kerülő utakon határainkat megközelítik és onnan fognak beszivárogni.”⁵⁷

Hogy kik próbáltak meg „beszivárogni”, arra álljon itt egy példa. Fennmaradt egy beadvány, melyben Bernát Pál újságíró egy deportált zsidó érdekében fordult Kozma Miklóshoz. A levélből kiderül, hogy Ackermann Izidort és családját annak ellenére távolították el hajasdi otthonából, hogy „egyetlen őse sem született Galíciában, és hogy dédapja is Magyarország területén született 1800 előtt”.⁵⁸ Az őt hajnali kettőkor az ágyból kiugrasztó csendőröket az sem zavarta, hogy Ackermann okmányokkal bizonyította mindezt. A közegek még akkor sem változtattak magatartásukon, amikor kiderült, hogy a kitoloncolásra kiszemelt legalább olyan jó, ha nem jobb magyar hazafi, mint azok, akik őt éjnek-idején kirángatták az ágyból. Ackermann ugyanis hivatalos igazolást mutatott fel a csendőröknek a magyar nemzet iránti hűségéről, melyet Kárpátalján a cseh uralom idején tanúsított. A papír csak egy gyenge ígéretre volt elegendő, mely úgy hangzott: mielőtt áttennék a határon, ügyét kivizsgálják. Ezzel szemben Ackermann minden további vizsgálat nélkül vitték Kőrösmezőről a határon túlra, az ukrainai Horodenkába. A kérelemre Kozma titkára, Szarvas Zoltán válaszolt, aki azt javasolta, hogy a levélíró „kutassa fel Ackermannék tartózkodási helyét, menjen értük Galíciába és hozza haza őket”.⁵⁹ Mintha a levél megírásának idején – 1941. augusztus 21-én, illetve augusztus 25-én – nem léteztek volna a visszatérést tiltó katonai és csendőrségi parancsok, mintha olyan magától értetődő lett volna, hogy egy civil szabadon mozoghasson katonai területen.

Nemcsak a visszajutni próbálók, hanem a segítségükre sietők is nagy veszélynek tették ki magukat, ha ilyennel próbálkoztak. Adler Sándor 1941 szeptemberében indult el a határ felé, zsebében deportált édesapja és testvére megmenekülését jelentő állampolgársági bizonyítványokkal, valamint 3100 pengővel. A férfinak még annyi ideje sem maradt, hogy felvegye a kapcsolatot a mentést végző helyi zsidó szervezettel, mert rögvést elfogták és internálták. A hatóságok szerint Adler illegális úton, a hatóságok megkerülésével szeretne volna visszacsempészni családtagjait az országba, s ezzel

„kétségtelen tanújelét adta annak, hogy a magyar nemzeti és állami szempontból, de különösképp honvédelmi szempontból teljesen megbízhatatlan,[...] s hogy szabadlábbon hagyása estén ezen cselekedetét tovább is fogja folytatni...”⁶⁰

A férfi hiába védekezett éveken át azzal, hogy ő csupán egy „törvényes jogi képviselőt” szeretett volna megbízni családtagjai visszahozatala ügyében, még 1943 tavaszán is rendőrhatalósági őrizet alatt állt.⁶¹

Mivel ekkora volt a veszély, a Kozmának korábban levelet író újságíró sem vállalkozott a galíciai útra, hanem arra kérte a kormányzói biztost, hogy hivatalos úton próbálja meg elérni Ackermannék hazajövetelét. Az újságíró még azt is kiderítette, hogy a család Kamenyec-Podolszkijba került.⁶² Nem tudhatta, hogy a Kozmának hálálkodó augusztus 25-i levelének megírása napján végzetes döntés született a német szárazföldi hadsereg főparancsnokságán:

„Kamenyec-Podolszkij közelében a magyarok kb. 11 ezer zsidót tettek át a határon. A tárgyalásokon a mai napig sem sikerült elérni bármilyen intézkedést ezeknek a zsidók visszavételére. (Jeckeln Obergruppenführer) főbb/felsőbb SS- és rendőrtábornok azonban reméli, hogy 1941. szeptember 1-ig teljesen befejezi ezeknek a zsidóknak a likvidálását.”⁶³

Tény, hogy a magyar tárgyalópartnerek hajthatatlanul elutasították a kitoloncolt zsidók visszavételét. Július végén a Dél Hadseregcsoport mögöttes területeit biztosító 444. hadosztály jelentette a mögöttes terület parancsnokának:

„Magyarországi zsidókat hoztak tehergépkocsikkal magyarországi koncentrációs táborokból [Konzentrationslager] Buczacz, Czortkow és Kamenyec-Podolszkijba. Nyugtalanság az ukrán lakosság körében. Ezeknek a zsidóknak feltétlenül vissza kell innen menniük. A hadosztály kéri, hogy adjanak ilyen értelmű utasításokat a magyaroknak.”⁶⁴

Ezzel egy időben a németek a parancsnokságra beosztott magyar összekötő tisztől felvilágosítást kérnek a dologról, akitől azt a hazug, de nagyon hihetően hangzó választ kapják, hogy „a szóban forgó zsidók esetében olyan, nem magyar állampolgárokról van szó, akik két évvel ezelőtt menekültek észak-kelet Magyarországra a szovjetek elől, és akiket most saját helyükre visszavisznek”.⁶⁵

A magyar felet terhelő felelősség ebből nyilvánvaló. Mégis azt kell mondanunk, hogy a magyar részről kinyilvánított makacs elutasító magatartás inkább ürügye, mint oka az országból elűzött zsidók augusztus végi tömeges lemészárlásának Kamenyec-Podolszkijban. Ott ugyanis a nemzetiszocialista antiszemita politika jegyében a tizenegyezer magyarországi zsidón kívül a németek több ezer más nemzetiségű zsidót is legyilkoltak.⁶⁶

Feltételezhető, hogy a magyar katonai felső vezetés első kézből származó ismeretekkel rendelkezett a három napig tartó tömeggyilkosságról. A végrehajtásban résztvevő német 320-as rendőrzászlóalj két tagjának háború utáni vallomása szerint ugyanis két magyar katonatiszt nemcsak az agyonlövéseknél volt jelen,⁶⁷ hanem a gyilkosok részére

rendezett vacsorán is.⁶⁸ Feltételezhető, hogy a magyar tisztek az augusztus 20-a óta a városban állomásozó 16. kerékpáros zászlóaljhoz tartoztak.

Tudomás a kamenyec-podolszkiji vérfürdőről

A deportálások a minisztertanácsi a szeptember 2-i ülésén ismét szóba kerültek. Az első napirendi pont ugyanis Kozma Miklós meghallgatása volt. Az ülésről készült, hivatalosan minisztertanácsi jegyzőkönyvnek hívott, ám valójában pusztán összefoglalónak tekinthető irat csupán azt tartalmazza, hogy a kormányzói biztos „jelentést tesz Kárpátalja jelenlegi viszonyairól”.⁶⁹ Kozma egy kézzel írt, a minisztertanácsi ülésre készült vázlatából azonban tudjuk, hogy tizenegy pontban foglalta össze a mondanivalóját. Az egyik ilyen pont a „zsidó ügy” volt. A bejegyzés általunk kiolvasható része csupán öt szót tartalmaz: „Zsidó ügy – 13400 – hibák – enyhítés”.⁷⁰ Azt nem tudjuk, hogy ezek pontosan mit jelentenek, de az irat rendkívül fontos abból a szempontból, hogy a minisztertanács tagjai feltételezhetően legalább egyszer hivatalos tájékoztatást kaptak a deportálások lefolyásáról. Hogy mik is lehettek ezek a „hibák”, arról három nappal később, 1941. szeptember 5-én a VIII. kassai csendőrkerület 8/1 nyomozó alosztálya számolt be:

„Katonai gépkocsivezetők elbeszélése szerint Magyarországról kiutasított nagyobb létszámú zsidót Kamenes[!]Podolszkból a német katonák és ukrán nemzeti őrsök tovább akartak kísérni. A zsidók a katonaságnak ellenszegültek. A katonaság géppisztollyal közzé lőtt a zsidóságnak és több halott is lett.”⁷¹

Tudomásunk szerint ez az első és egyetlen magyar hivatalos irat, amely említést tett a Kamenyec-Podolszkijban végrehajtott tömegmészárlásról. A sofőrök, akik között sok zsidó volt, talán annak az esetnek voltak a szemtanúi – vagy hallomásból ismerői –, amikor a kivégzésre a városon kívülre terelt zsidók egy kb. százfős csoportja megpróbált elmenekülni, és az őket kísérő – egyenruhájuk és fegyverzetük miatt – katonának látszó rendőrök tüzet nyitottak rájuk. Ennél sokkal világosabban fogalmaz a jelentés pár sorral feljebb: „A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású”.⁷² Szeptember 13-án Kozma Miklós levelet írt Bárdossy Lászlónak, amelyhez a fenti jelentést is csatolta,⁷³ majd szeptember 18-án az iratokat megküldte Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek.⁷⁴ A miniszterelnöknek írt levélben Kozma közölte:

„A határvadász őrsök hadtestparancsnokságuktól olyan rendeletet kaptak, hogy a zsidók visszaszivárgásának megakadályozására elrettentő példát kell állítani, fegyvert használni nem mernek, e nélkül pedig a mögöttük szolgálatot teljesítő csendőrség intézkedései hatástalanok, mert ha sikerül is a visszaszivárgott zsidókat kézre keríteni és a határon áttenni, azok a legközelebbi alkalommal újra beszivárognak, mert amióta megszűnt a szomszédos galíciai területen honvédségünk fennhatósága nincs meg a mód arra, hogy ezek az egyének mélyebben az orosz területre beszállíttassanak.”⁷⁵

További intézkedések a visszatérések megakadályozására

Az elűzöttek, akiknek életét immár a németek közvetlenül is fenyegették, az életben maradásért küzdöttek, amikor megpróbáltak visszatérni Magyarországra. Erőfeszítéseiket éppen annak reménye táplálta, hogy ha egyszer újra szülőföldjükön lesznek, tisztázhatják, hogy jogtalanul távolították el őket.

Visszatérési kísérleteiket a kárpátaljai kormányzói biztosság alaposan dokumentálta. Az oda beosztott csendőr összekötő tiszt jelentése szerint egyik nyomozója egymaga hatvan zsidót fogott el két hét alatt a Tatárhágónál. Ők német engedéllyel és katonai teherautókon érkeztek a magyar határhoz. A jelentés szerint várható a kiutasítottak

további tömeges megjelenése, mert „Stanislauban a német katonai parancsnokságon [...] kb. 2000 kiutasított zsidó kérte, hogy Magyarország területére visszatérhessenek”.⁷⁶

Egy másik, Kozmának megküldött jelentés szerint több ezer kiutasított zsidó vonul Tatarov és Delatin környékéről Kőrösmező felé. Az augusztus 28-án keletkezett dokumentum szerint erre a galíciai német és ukrán hatóságok adtak engedélyt nekik. A jelentést tevő Hódosi ezredes három, írógéppel sűrűn teleírt oldalon foglalta össze alárendeltjeinek, hogy milyen intézkedések szükségesek „a visszaszökések megakadályozása végett”.⁷⁷ A jelentésből kitűnően az erre irányuló korábbi parancsok hatástalanoknak bizonyultak. Nem így a Kárpát-csoport parancsnokság július 28-i parancsa. Eszerint csak a parancsnokság írásbeli engedélyével lehet a határt átlépni, és

„azokat a polgári egyéneket, akik a határt engedély nélkül mégis átlépik, szigorú igazoltatás után, visszatérésre kell utasítani, szükség esetén el kell fogni és vissza kell kísértetni a legközelebbi csendőr őrsparancsnokságig”.

Erre hivatkozva a csendőrezredes összefoglalójában arra utasította alárendeltjeit, hogy

„közvetlenül a határon feltartóztatott visszatérő zsidókat a határon át kell tenni, a hátsó területen találtakat pedig a határszéli őrsparancsnokságoknak kell átadni, mely őrs aztán vagy saját járőreivel, vagy a határvadász őrs útján a visszatért zsidókat átteszi”.⁷⁸

Lehetséges, hogy az ezredes nem tudta, milyen sors vár a határ német oldalára visszatért zsidókra? Nehezen elképzelhető, még akkor is, ha esetleg nem volt tudomása az augusztus végi tömegmészárlásról.

Kozma Miklós szeptember 5-én délelőtt telefonon riadóztatta a Belügyminisztériumot:

„A zsidók nemcsak szivárognak vissza Galíciából és Ukrajnából, de tömegesen szállítják vissza őket német katonai teherautókon. [...] Egyes zsidóknál kiutasítási határozatok is vannak, mely szerint az illetők magyar állampolgárok, s mint ilyenek nem tartózkodhatnak Galíciában.”

A telefonüzenetet rögzítő hivatalnok tolmácsolta Kozma azon kérését is, miszerint haladéktalanul arra kell kérni a miniszterelnököt, hogy „kérjen sürgős intervenciót a német követségen, mert ez a kérdés határvédelmi és biztonsági szolgálattal ki nem védhető, hacsak a német kormány saját hatáskörében sürgősen nem intézkedik”.⁷⁹ Kozma sürgetése feltehetően azokon az információkon alapult, melyek a magyar királyi csendőrség központi nyomozó parancsnoksága által a belügyminiszternek küldött szeptember 5-i jelentésben is szerepeltek.⁸⁰ Annak mellékletében az alábbi dokumentum található német és magyar nyelven:

„Kiutasítási parancs

Ketzer Edéné szül. Maget Mária kassai illetőségű és fia Ede, szül.1925 mint keresztények kiutasítatnak a Németország által megszállt területről, akik kötelesek visszatérni Magyarországra. A magyar határig igénybe vehetnek katonai gépjárműveket. Kamenyec-Podolszkij.”⁸¹

A szeptember 5-i jelentés megfogalmazója egyébként több következtetésre jutott. Azt sugallta, hogy a határőrizeti egységeknek kifejezett parancsot kellene adni a fegyverhasználatra a visszatérők elrettentésére. Szerinte utasítani kellene a határőrizeti szerveket, hogy szigorúan kutassák át a visszatérő magyar teherautókat, „nehogy továbbra is ezeket használják fel visszacsempészésre”. A másik hatásos akadályt pedig az jelentené, „ha az illetékes német parancsnokságok egy 25-30 km-es zsidómentes zónát határoznának meg a magyar határ mentén. Ebben a sávban a kiutasított zsidók mozgása és tartózkodása tilos lenne”.⁸²

A visszatérni szándékozók közben naponta ostromolták a galíciai magyar megszálló hatóságot hazatérési engedélyek iránti kérelmekkel. Szeptember 8-án a kolomeai honvéd állomásparancsnokság szinte kétségbeesetten kérte a m. kir. rendőrség kőrösmezői határvidéki kirendeltség állásfoglalását azoknak a „magyar, illetőleg állításuk szerint magyar emberek” kérelmeivel kapcsolatban, „akiket a zsidók áttelepítésével kapcsolatban és velük együtt a magyar honvédség által megszállt galíciai területre hoztak, állításuk szerint minden ok nélkül”.⁸³

A parancsnokság jelezte, hogy a német hatóságok olyan értelmű parancsokkal látták el a más fórum hiányában hozzájuk fordulókat, hogy azok kötelesek Magyarországra visszatérni. Mivel féltő volt, hogy a német hatóságok tömegesen fogják Kolomeába irányítani a kérelmezőket, az állomásparancsnokság arra kérte a kőrösmezői kirendeltséget, hogy legyen segítségére a „kiutasítás és eltávolítás helyes, vagy helytelen voltának” elbírálásában.⁸⁴

Amikor mindez a deportálás egyik fő irányítójának, a Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztály vezetőjének, Pásztóy Ámonnak a fülébe jutott, telefonon azt az utasítást adta a kirendeltség vezetőjének,

„hogy a kiszállított zsidók rövid úton való visszatérésről szó sem lehet, hasonlóképpen nem zsidó családtagjaikról sem. Visszatérésük egyetlen módja, hogy a német kormány útján diplomáciai úton bonyolítsák le ügyüket.”⁸⁵

A magyar főhivatalnok nyilván időnyerés céljából akarta bürokratikus útra terelni a visszatérések kérdését, kimondatlanul is tovább tartva magát ahhoz a magyar állásponthoz, hogy az ország nem magyar állampolgárokat, hanem külföldieket toloncolt ki, akik ezért nem térhetnek vissza egyszerű módon Magyarország területére.

Ha valakinek, hát Pásztóynak tudnia kellett, hogy a kitoloncoltak között több ezerre volt tehető azoknak a száma, akiknek igazolt vagy feltételezhető volt a magyar állampolgársága. Az Országos Zsidó Pártfogó Iroda Kárpátaljai Központja is azt szerette volna elérni, hogy legalább „a kiutasított és orosz területre kiszállított zsidók közül az igazolt magyar állampolgárok visszatérhessenek”.⁸⁶ Kozma minderre azt közölte, hogy a kérést rajta keresztül adják be a belügyminiszterhez. Feltűnő, hogy a kormányzói biztos most ragaszkodott a szolgálati út betartásához. Ugyanis a deportálások tetőpontján Kozma megbízottja, Meskó rendőrtanácsos azzal torkolta le Slachta Margit országgyűlési képviselőt, aki néhány társával együtt augusztus elején azt firtatta a helyszínen, hogy milyen jogosultság alapján folyik emberek tömegeinek eltávolítása az országból, hogy Kárpátalján a kitelepítéseket nem egyedül a vonatkozó belügyminiszteri rendelet, hanem a kormányzói biztos rendelete alapján intézik.⁸⁷

Kozma Miklós a miniszterelnöknek írt szeptember 13-i levelében azt javasolta, hogy

„a kérdés rendezése céljából sürgősen fel kellene venni az érintkezést az illetékes német hatóságokkal, mert a velük való megegyezés nélkül sem határőr szerveink, sem alsóbb csendőrpáncsnokságok, sem a honvédség határvadász alakulatai egyrészt a visszaszivárgást nem fogják tudni megakadályozni, másrészt lehetetlen és megadatlan helyzet elé kerülnek.”⁸⁸

Feltételezhetően a levél hatására a folyó deportálásban legilletékesebb belügyminisztériumi főtisztviselő haladéktalanul sokirányú tevékenységbe kezdett. Pásztóy Ámon, a közbiztonsági osztály vezetője szeptember 16-án szigorúan bizalmas körlevelében felszólította az ország valamennyi elsőfokú rendőrhatalmát, hogy mivel

„a kiutasított orosz és lengyel zsidók visszaszivárgása az áttelepítés sikerét veszélyezteti, [...] felhívom Címet, hogy ennek megakadályozása céljából a visszatérő

zsidók felkutatása érdekében hatósága területén időnként tartson razziákat, [...] az őrizetbe vett orosz és lengyel zsidókat pedig hozzátartozóikkal együtt a garanyi m. kir. kísérető toloncházhoz kísértesse át”.⁸⁹

A feladat jelentőségét és egyben méretét érzékeltetendő, Pásztóy közölte, hogy az áttelepítés során eddig 18 000 zsidót telepített ki, és „kb 2000 zsidó Stanislauban hamis okmányok alapján kérte Magyarországra való visszabocsájtását”. Figyelemre méltó, hogy Pásztóy itt kizárólag azoknak a zsidóknak az internálásáról beszélt, akiknek már sikerült visszatérniük magyar területekre. Az országba azonban valahogy be is kellett jutni. Ez azonban nem sokaknak sikerült.

Szeptember–október a határon

A katonaság és a csendőrség eljárásának az az eredménye – panaszolta Kozma Miklós kormányzói biztos a belügyminiszterhez október 22-én intézett levelében –, hogy „ezek az egyének hosszabb-rövidebb ideig tovább-bujkálás után a határ egy más pontján kísérik meg bejutásukat”. Kozma tudomása szerint „a kárpátaljai határ menti galíciai erdőkben százával tartózkodnak ilyen visszaszivárgó zsidók”, akik az ezer méternél is magasabb hegyekben ekkor már beállt téli időjárás következtében megfagynak.⁹⁰ Kozma értesülése szerint csak egyetlen helyen huszonkét ilyen holttestet találtak. Kozma figyelmeztette a belügyminisztert, ha a katonaság és a csendőrség folytatja a menekülőket visszatételét a határon, akkor a határmentén több száz zsidó fog elpusztulni. „Az anyák éhen halt gyermekeiket kezükkel kaparják el” – írta Kozma.⁹¹ Mások is kétségbeesztő helyzetről számoltak be:

„Az emberek az éhségtől, a nélkülözéstől pusztulnak el, elsősorban a gyermekek és öregek. Egy asszony érkezett át a határon, aki két kisgyermekét saját kezével kikapart sírban temette el a határon. A határon a legszigorúbb hajtóvadászat folyik az átjövőkre. Nem csak csendőrség és rendőrség, portyázó katonai századok, de felfegyverzett levették is őrzik a határt, nehogy egy-egy szerencsétlen átjöhesse. Aki a legkisebb gyanúba keveredik, hogy a túlóldalon levőt akar segíteni, vagy már ideát levőt segített meg, azt menthetetlenül internálják.”⁹²

A kormányzói biztos közbiztonsági okokkal is indokolta kérését, ugyanis a lerongyolódott és kiéhezett emberek megtámadták és kifosztották a határ mentén élő pásztorokat. „Nemcsak az átjövők, de a határ menti lakosság, erdőkerülők, erdészek közlése szerint a senki földje hullákkal van tele. Ezeket már nem temeti el senki, néha gallyakkal vannak befedve” – írja a fentebb már idézett jelentés.⁹³ Mindez azonban már szeptember elején tudható volt. Bonczos Miklós belügyi államtitkár – Kozma közbenjárására – szeptember 10-én lent járt Kassán, és minderről egyeztetett az illetékes katonai és csendőri szervekkel. Változás azonban nem történt, a határszakaszon továbbra is a katonaság volt az úr – s ezt Kozma is megjegyezte a belügyminiszternek írt levelében.⁹⁴ Az előbb idézett helyszíni jelentés minderről így írt:

„Pontos megállapításunk szerint eddig semmiféle rendelet nem érkezett a kárpátaljai KEOKH kirendeltségekhez, vagy más elsőfokú rendőrhatalomokhoz arra vonatkozóan, hogy a határon átjövők állampolgárság szempontjából vizsgálják meg, akár Garanyban vagy másutt, és hogy eszerint bocsássák őket szabadon vagy internálják. Valahányszor egy ilyen hazaérkező a csendőrségnek vagy katonaságnak kezébe kerül, azt visszaviszik a határon és átdobják, tekintet nélkül arra, hogy vajon az iratai a zsebében vannak-e vagy sem. Nem a németek részére történő átadás folyik, hanem csak a senki földjére való áttétel. Ebben a tekintetben semmiféle kímélet nincsen. Előfordult Alsószinevér községben, hogy a németek hordágyon küldtek át egy Sáfár nevű halálosan beteg embert. Ez valahogyan értesítette rokonait, hogy jöjjenek érte. Sáfárt erre hordágyastól visszatették a határon. Utóbb pedig más

átjövőkől megtudták, hogy a szerencsétlen meg is halt. Rokonait, két férfit, akik mentőautón jöttek Sáfáért, letartóztatták és internálták.”⁹⁵

S ha még ez nem lett elég, az 1941. októberi jelentés az alábbi sorokkal zárult:

„A határon túl tovább folytatódnak ugyanazok a rémségek, mint amilyen a Kamenyec-Podolskij-i pogrom volt. Az átjövők azt mondják, hogy számos helyen pusztítanak ki egész falvakat és településeket fegyverrel, minden válogatás nélkül, hogy megszabaduljanak tőlük.”⁹⁶

Reagálás a legfelső szinten

S hogy mindezekre hogyan reagált a legfelső katonai és politikai vezetés? A Legfelső Honvédelmi Tanács (LHT) vezértitkára, Náray Antal Bárdossy Lászlónak, mint az LHT elnökének a felhatalmazása alapján október 14-én jelentést írt Szombathelyi Ferenc vezérkari főnöknek, és intézkedéseket kért tőle.⁹⁷ Az irat a legfrissebb jelentésekből merítve jelezte, hogy Kőrösmezőn 350, Ökörmezőn 1250 zsidó jelent meg a határnál, Ökörmezőn további 300, Fenyvesvölgyön az erdőben pedig 8-10 család bujkál. Náray biztosította a vezérkari főnököt, hogy az elterjedt hírekkel szemben ezeket a személyeket nem a németek tették át a határon.

Október 11-én ugyanis határközi értekezlet volt Kőrösmezőn, ahol a németek azt kérték, hogy a magyarok ne tegyenek át újabb zsidó csoportokat, de egyben azt is megígérték, hogy a Magyarországra átszökött zsidókat „visszaveszik”. Náray azt is megjegyezte azonban, hogy a németek nem korlátozzák a zsidók mozgását, így azok szabadon megközelíthetik a határt. A rövid tájékoztató azzal zárult, hogy az LHT elnöke „kéri, hogy a határőrizet megerősítését vagy más hatályos lépést a Vkf. úr Őnagyméltósága tegye megfontolás tárgyává”.⁹⁸

Az 1.vkf. osztály – ugyanezen az iraton rögzített és Sáska Elemér vezérkari alezredes által is ellenjegyzett – közlése szerint a határőrizetet már korábban megerősítették, de

„a határt további állományfelemeléssel sem lehet légmentesen lezárni. Ezért a zsidók beszivárgásának megakadályozására a legdrasztikusabb és elrettentő rendszabályok bevezetése lenne az egyedül járható út.”⁹⁹

A deportált zsidók szívós visszatérési törekvéseit azzal magyarázta, hogy „a zsidóság Európában még mindig Magyarországot tartja a legkívánatosabb helynek”. A visszatérési kísérleteket azonban részben „a hazai zsidóság földalatti tevékenységének”, sőt néhol „az államhatalom rendelkezéseivel való nyílt szembehelyezkedésnek” (azaz a zsidó szervezetek mentési kísérleteinek) tulajdonította, mely alkalmas az amúgy is nehezen fenntartott közhangulat lerontására, amit pedig szerinte feltétlenül kerülni kellene. Hozzátette, hogy „a belső hangulattól függetlenül azonban a külpolitikai vonatkozások is a zsidókérdés erélyes kezelését indokolnák”. Ez az irat is leszögezte, hogy a visszaszivárgásokat pusztán katonai intézkedésekkel nem lehet megakadályozni, „ezért csak elrettentő rendszabályok alkalmazásával érhetünk el eredményt”. Ezért az osztály javasolta a rögtönítélő bíraskodás életbeléptetését és halálbüntetés alkalmazását „a kitoloncolt, de jogtalanul, hamis okmányokkal, megvesztegetés útján vagy titokban csempész utakon át visszatérő zsidók ellen”. Hasonló elbánást javasolt a beszivárgó idegen állampolgárságú zsidókkal és azokkal a hatósági, magyar állampolgárokkal vagy magyar állampolgársággal nem rendelkező magyarországi lakosokkal szemben, akik a vissza- vagy beszivárgás elősegítésében bármilyen formában tudatosan közreműködnek. Az osztály javasolta, hogy újabb

„magyarányú razziával kellene az országot a nemkívánatos zsidó elemektől megtisztítani, a ki nem toloncolhatókat internálni, illetőleg szigorú felügyelet alatt álló

*munkatáborba kellene utalni. Ellátási költségeket a zsidóság viselné. A későbbi ellenőrzések megkönnyítésére a zsidók kötelező megjelölését kellene feltétlenül bevezetni.*¹⁰⁰

A drasztikus elrettentésnek az osztály szerint több haszna volna, mert

*„megcsappanna a zsidóság vissza-, illetve beszivárgási kedve, a közvélemény pedig az államhatalom részéről a zsidókérdésben is feltétlenül erélyt és elhatározottságot látna, [...] sőt még az ellenséges propaganda többé-kevésbé helytálló ama állításának élet is elvenné, hogy Magyarország az Európa-i [sic] zsidóság eldorádója”.*¹⁰¹

Az osztály előterjesztését Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök éles szavakkal kritizálta. A kiadvány szélére piros ceruzával a következőket írta:

*„Ezt a kiadványt használni így nem tudom, mert a Min. Elnök Úr nem ezért fordult hozzám, hogy őt a zsidókérdésből és külpolitikai [olvashatatlan szó], illetve vonatkozásaira kioktassam, hanem hogy neki a katonai vonalon segítsek. Az sem okoz örömet nekem, és nem vitte a kérdést közelebb a megoldáshoz, hogy »jól megmondtam neki«. Tudok-e segíteni vagy nem, ez a kérdés? Erre kérek rövid és szakmai [olvashatatlan szó], valamint kiadványt.”*¹⁰²

A miniszterelnöknek szánt, újonnan megszerkesztett dokumentum csak rövid megoldási javaslatokat tett.¹⁰³ A fennmaradt, le nem tisztázott változatban Szombathelyi az LHT-től korábban megkapott felhatalmazás alapján felemeltette a határvadász őrsök számát, ám ugyanakkor emlékeztetett arra is, hogy

„a zsidók visszaszivárgásának hatásosabb megakadályozását a határvadász alakulatok teljes hadiállományra való emelésével ugyan némileg még fokozni lehet, de teljes eredményt sem lehet várni”.

Ennél több nem olvasható az iratban. Az LHT vezértitkársága egy héttel később tolmácsolta a miniszterelnök egyetértő jóváhagyását azzal, hogy „további katonai rendszabályokhoz nem kíván folyamodni”.¹⁰⁴ A megoldás a külügyi vonalon, a németekkel való közvetlen egyezkedésben rejlett.

Magyar–német külügyi egyeztetések

Pásztóy Ámon már szeptember 16-án levelet intézett a külügyminiszterhez, melyben tájékoztatta a visszatérők ellen foganatosított rendőrségi és csendőrségi intézkedésekről, és jelezte, hogy ezek önmagukban nem elegendők.¹⁰⁵ A teljes sikerhez arra lenne szükség, hogy a külügyminiszter járjon el a német hatóságoknál, és bírja rá őket, hogy szigorítsák meg a határőrizetet. Azaz lépjenek fel akár drasztikusan is a visszatérések megakadályozása érdekében. A Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályának vezetője azt is szeretne volna a külügyminiszter útján elérni, hogy a németek tiltsák meg a zsidóknak a határövezet 25-30 km-es sávjában való közlekedést, sőt ennek a sávnak akár a megközelítését is. Pásztóy javasolta, hogy diplomáciai úton azt is közöljék, hogy a német hatóságok tekintsenek gyanakvással a visszatérni szándékozók által bemutatott okmányokra, mert azok hamisak lehetnek. „A visszaélések céljából szükségesnek tartom az ilyen kérelmeknek előzőleg diplomáciai úton leendő letárgyalását.” Pásztóy ezt a levelet megküldte Kozma Miklósnak is.¹⁰⁶

Sztójay Döme berlini követ október 3-án Pásztóy levelével megegyező jegyzékben kérte a német hatóságok együttműködését a visszatérések megakadályozására.¹⁰⁷ A galíciai német hatóságokhoz már csak az idő rövidsége miatt sem juthatott el a magyar kérés, és ezért októberben sem akadályozták a deportált zsidók visszatérését az országba. A

kárpátaljai kormányzói biztosságon dolgozó Kóczián Gáspár miniszteri tanácsos október 10-i feljegyzése szerint:

„A kormányzói biztos Önagyméltósága arról értesült, hogy a németek több zsidót visszatettek a határon, akik most lógnak, mint Mohamed koporsója. A Kormányzói Biztos Úr azonnal jelentést vár arról, hogy mekkora ezeknek a száma és hol vannak elhelyezve.”¹⁰⁸

Kozma egyben azt a figyelmeztetést küldte Ungvárra, hogy

*„ezekkel a zsidókkal szemben vonatkozó belügyminiszteri rendeletben foglalt rendelkezéseket szigorúan és teljes mértékben be kell tartani és túlkapások ne forduljanak elő”.*¹⁰⁹

Eközben (október 14-én) a magyar királyi csendőrség központi nyomozó parancsnoksága arról értesítette a belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályának a vezetőjét, Pásztóy Ámont, hogy

„a Magyarországról kiutasított zsidókat az ukrán milicisták csoportosan visszaszállítják a magyar határ közelébe. A határ menti ukrán községekből a zsidók csempész utakon kísérlik meg a visszajutást Magyarországra.”¹¹⁰

Jó egy héttel később (október 23-án) a belügyminisztert a fenti csendőrségi forrás ismét arról értesítette, hogy:

*„egyes Magyarországról Galíciába kitoloncolt zsidók hamis igazolványokkal, az ukrán hatóságok támogatásával és német katonák közreműködésével Magyarországra visszaszivárognak”.*¹¹¹

November elején kiderült, hogy a német külügyminisztériumba eljuttatott megkeresés miért nem járt eredménnyel. A berlini magyar nagykövet, Sztójay Döme megbízta Hollán nagyköveti tanácsost, hogy járjon utána a dolognak. Őt Franz Rademacher, a német külügyminisztériumon belül a zsidóügyekkel foglalkozó részleg (Referat D III, Judenreferat) vezetője fogadta.¹¹² A beszélgetés során Hollán kifejezetten sérelmezte, hogy a németek elősegítették a Galíciába kitoloncolt zsidók visszaszivárgását. „Annál is inkább miután olyan zsidókról van szó, akik az elmúlt esztendőben vándoroltak be az országba, s oly területre tartoznak, melyet a magyar honvédség foglalt volt el” – ismételte meg Hollán a németeknek állandóan ismételt hazug állítást. Rademacher itt közbevetette, hogy a magyar hatóságok a megállapodások ellenére továbbra is tesznek át zsidókat a határon. Ezt Hollán tagadta, s csak annyit ismert el, hogy „legfeljebb egyes esetekről lehetett szó, és ezeknél is már visszaszivárgó zsidók be nem engedésére vonatkoztak”. Rademachernek elvi kifogása volt az ellen a megoldás ellen, hogy a magyarok anélkül toloncolják ki a zsidókat, hogy gondoskodnának az élelmezésükről. Mint mondta, ők, németek, ugyanis csak annyi zsidót visznek ki a megszállt területre, amennyi ott megélhet: „Megdögleszteni mégsem akarjuk őket” – tette hozzá.¹¹³

Hollán erre kissé szemrehányóan megjegyezte, hogy míg a német hatóságok tömegesen telepítik ki a zsidókat az északi és keleti megszállt területekre, addig a magyarok által elfoglalt területre kivitt zsidókat visszaküldik. Nem tudja elképzelni – tette hozzá Hollán – , hogy a birodalmi szervek ne találnának „ezen zsidók számára is megfelelő felhasználást”. Megemlítette, hogy

„történik ez a német eljárás akkor, amikor német kívánságra sok ezer munkást bocsájtunk a Birodalom rendelkezésére, hogy a német termelést elősegítsük. Ehelyett pedig zsidókat kapunk vissza ajándékba?”

Rademacher annyit megígért Hollánnak, hogy kézbe veszi az ügyet, és érintkezésbe lép a katonai hatóságokkal. Sztójay jelentését azzal zárta, hogy továbbra is figyelemmel fogja kísérni az ügyet, s időről-időre sürgeti a választ.¹¹⁴

Magyar–német megállapodás (1941. október 26.)

A magyar és német illetékesek már a magyar nagykövet berlini közbenjárása előtt, október 26-án Sztaniszlauban tárgyalóasztalhoz ültek. Arra vonatkozóan nincs értesülésünk, hogy az október 11-i kőrösmezői egyeztetés után mi készítette a feleket ismételt tanácskozásra. Talán azért ült össze egy magyar–német kormányközi bizottság, mert a németeknek elégük lett a magyarok általi „fekete” visszatoloncolásokból. Sztaniszlauban mindenesetre „abban állapodtak meg, hogy a magyar részről áttett zsidókat visszaszökésük esetén nem lehet feketén visszatenni, hanem azokat egyelőre internálni kell és majd később történik átszállításukra intézkedés”.¹¹⁵

A megegyezés azonban végzetesen elkésett. Október első felében ugyanis a galíciai német hatóságok, köztük a német–magyar tárgyalásokon kulcsszerepet betöltő Hans Krüger, több véres akcióban gyilkoltatták le a területen élő zsidókat.¹¹⁶ Október 6-án Nadvornában ilyen vérengzésnek esett áldozatul több száz Magyarországról deportált zsidó. Október 12-én pedig Sztaniszlau legalább nyolcezer zsidó lakóját lőtték agyon egyetlen nap alatt német egységek,¹¹⁷ mintegy kétezer, Magyarországról deportált és a visszatérésben reménykedő zsidóval együtt.

¹ A szerző (Gellért Ádám) a European Holocaust Research Infrastructure (EHRI) ösztöndíjasa, a tanulmány az EHRI támogatásával készült.

² *Képviselőházi irományok*, 1935. 12. kötet, 306. Indokolás a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvényjavaslatához.

³ Jaszovszky, 1996: 126–127. Népbírósi tárgyalás jegyzőkönyv, 1945. október 30.

⁴ DEGOB 2067. jegyzőkönyv.

⁵ Majsai, 1986a: 234. Bárá Weiss Edith levele Ravasz Lászlónak, 1941. október 3. (utolsó letöltés: 2013. október 14.).

⁶ Geyer, 1961.

⁷ Braham, 1973.

⁸ Braham, 1997: 197–206.

⁹ Majsai, 1986b: 75–77. (utolsó letöltés: 2013. október 14.).

¹⁰ Gellért Ádám: „Az 1941-es deportálások és Szirtes Zoltán küzdelme az igazságért”. Előadás, Holokauszt Emlékközpont, 2013. augusztus 28.

¹¹ Fejes, 1997.

¹² Karsai László szakértői véleménye Szirtes Zoltán feljelentésével kapcsolatban az 1941. júliusi–augusztusi zsidó deportálásokról és tömeggyilkosságokról. 1997. augusztus 26. Fővárosi Főügyészség. 2/1995. sz. ügy.

¹³ A könyvben csupán egy mondatot szán a témára. Karsai, 2001: 232.

¹⁴ Kaló, 2008.

¹⁵ Tóth, 2008 (utolsó letöltés: 2012. október 14.).

¹⁶ Frojimovics, 2007: 127, 130–131. A szerző a könyve egyik fejezetén alapuló későbbi tanulmányában sem tárgyalja bővebben a témát (Frojimovics, 2011: 5–6.) (utolsó letöltés: 2013. október 14.).

¹⁷ Frojimovics, 2013: 248–249.

¹⁸ Ungváry, 2012: 503.

¹⁹ Kádár–Vági, 2013: 130.

²⁰ Eisen–Stark, 2013: 227–229.

²¹ Fejes, 1997: 316.

²² Gellért, 2012.

²³ „Ezt a megszállt területet sokáig szeretnénk a kezünkben tartani, [és nemcsak azért,] hogy a zsákmányolt hadianyagot, élelmiszert, üzemanyagot és főleg gumit, amilyen gyorsan csak lehet, hazaszállítsuk”, hanem amiatt is, „hogy erre a területre a nem kívánatos honi elemeket, zsidókat és ukránokat áttelepíthessük” – állnak

László Dezső, a vezérkari főnökség hadműveleti csoport főnökének szavai a VIII. hadtest hadinaplójához csatolt 1941. július 9-i fogalmazványban. HL Kárpát-csoport, 2. doboz, 218. Szintén az „áttelepítés” szót használta Pásztóy Ámon is július 14-én egy belügyminisztériumi iratban. MNL OL, K-149 BM Res, 105. doboz, 1941-6-12103, 771. 5387/1941.eln.

²⁴ Siménfalvy Sándor kihallgatása, 1948. március 24. Budapesti Népügyészség. BFL. B-2890/1951, 40–41. Pásztóy Ámon, tárgyalási jegyzőkönyv, 1948. május 12. Budapesti Népbíróság. Uo. 76. Siménfalvy Sándor vallomása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1948. május 12. Uo. 78–79.

²⁵ Kárpátaljai ukrán tisztviselők felhasználása a szükségszerű katonai közigazgatásban és a zsidók kitelepítése Galíciában. 655./Eln.vkf.kat.közig.1941, 1941. július 7, MNL OL, K-149 BM res, 105. doboz, 1941-6-12103, 773.

²⁶ Ráday Levéltár, C/141. Ravasz László iratai, Zsidótörvénnyel kapcsolatos levelek. 16. d. Glück Antal levele, 1941. július 29.

²⁷ HL Mikrofilmtár B/243, 277/2322. mikrofilm lap. VKF 1. osztályhoz beérkező helyzetjelentések 1./Kárp.I.41.VII.14.680/17.N.vfk. 1941. július 14.

²⁸ *Felvidéki Újság*, 1941: 6.

²⁹ Majsai, 1986a: 228. Beszámoló a zsidók galíciai helyzetéről és a Kamenyec-Podolszkijban lefolyt tömeggyilkosságról, 1941. augusztus 30. (utolsó letöltés: 2013. október 14.).

³⁰ MNL OL K-149 BM Res, 105. doboz, 1941-6-12103, 780. Stern Samu *pro memoria*ja Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. Az iratot másnap bemutatták a miniszternek. Uo. 782.

³¹ Uo.

³² Majsai, 1986b: 76. (utolsó letöltés: 2013. október 14.).

³³ Ráday Levéltár, A/1.c. Püspöki levéltár: Elnöki iratok. A Galiciába kitelepített külhonosok ügye. Dátum és aláírás nélküli, géppel írt összefoglaló.

³⁴ MNL OL K-774, 12–13. Kozma Miklós levele Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. 1941. augusztus 1. 646/eln.1941. szám.

³⁵ Már július 14-én a következő jelentés érkezett be a vezérkari főnökségre: „Az OKH értesítése szerint a német és magyar csapatok által elfoglalt területen mielőbb a területek átvételére törekszenek a német közigazgatási szervek betelepítése által”. HL Mikrofilmtár, B/243. 277/2322. mikrofilm lap.

³⁶ HL Mikrofilmtár, B/243. 277/2323. mikrofilm lap, 250. Németh tbk. Csop. I.1840/7/M.1.vkf-1941. sz. jelentés.

³⁷ MNL OL K-774, 85. A határvidéki m. kir. rendőrkapitányság kimutatása, 1941. augusztus 9.

³⁸ 192/3/1941.res.VII/c.

³⁹ Majsai, 1986a: 210. Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának jelentése a deportálás körülményeiről és javaslat a visszaélések mérséklésére, 1941. augusztus 3. (utolsó letöltés: 2013. október 14.).

⁴⁰ A Kozma Miklós számára készített jelentés készítője két-három hetet javasolt. MNL OL, K-774, 14. Kézrel írt feljegyzés dátum és aláírás nélkül.

⁴¹ MNL OL, K-149 BM Res, 787. A belügyminisztérium VI. b. osztályának házi feljegyzése, 1941. augusztus 8.

⁴² Uo.

⁴³ BFL B-2890/1951, 40. Siménfalvy Sándor kihallgatása, 1948. március 24, Budapesti Népügyészség. Mindezt megerősíti Batizfalvy Nándor egyik (töredékes) visszaemlékezése. P2206, Batizfalvy Nándor (zárolt) iratai, 181. Kőrösmező 1941 c. önvallomás (aláírás és dátum nélkül).

⁴⁴ MNL OL, K-149 BM Res, 785. 13120.VII.res.1941.

⁴⁵ Uo. 784.

⁴⁶ A Kárpát-csoport augusztus 9-i anyagi helyzetjelentése szerint 12 771 személyt tettek át aznap estig a határon, s további 2838 ember maradt a havasaljai gyűjtőtáborban. Karsai, 2001: 231. Ezzel szemben az ungvári határvidéki magyar királyi rendőrkapitányság más adatot közölt. A dátum és aláírás nélküli jelentés alapján augusztus 9-ig az „eltávolítás végett átadott” személyek száma 15 567 fő volt. MNL OL K-774, 25.

⁴⁷ MNL OL K-149, 130. d. 1941-6-6891. sz. akta, 1011. 201/7-1941. biz. A határvidéki magyar királyi rendőrkapitányság és alárendelt kirendeltségek 1941. harmadik negyedévi működéséről szóló jelentés.

⁴⁸ Majsai, 1986a: 225–226. Gróf Apponyi György, Slachta Margit, Dr. Szabó Imre és gróf Szapáry Erzsébet úti beszámolója. 1941 (utolsó letöltés: 2013. október 14.).

⁴⁹ MNL OL K-774-1941, 7. Távirat, 1941. augusztus 9.

⁵⁰ HL Mikrofilmtár, B/243, 277/2322. mikrofilm lap. Kinevezéséről a Kárpát csoport parancsnokság július 12-i jelentéséből tudunk. A szükségszerű katonai közigazgatás bevezetéséről. 302./I.c.41.VII.2.1412/H.1.VKF.

⁵¹ MNL OL K-774-1941, 8. Távirat, 1941. augusztus 12.

⁵² MNL OL K-774, 21. Távirat, 1941. augusztus 13.

⁵³ MNL OL K-149, 802. Zsidó lakosság magatartása a kiutasítottak szállításával kapcsolatban, M. kir. 101. központi szállítás vezetőség, 5079/Kszv.hdm.41.VIII.21. szám.

- ⁵⁴ 192/101/res/1941.VII./c. sz. belügyminiszteri rendelet. Lengyel és orosz származású külhonos zsidók eltávolításának ideiglenes felfüggesztése. 1941. augusztus 17.
- ⁵⁵ MNL OL K-774, 38. M. kir. kassai VIII. honvéd kerületi parancsnokság, 1941. augusztus 27. 17.645/1941.
- ⁵⁶ MNL OL K-149 BM Res, 808. A határ megerősítésével kapcsolatban létszámemelés, 1941. augusztus 29. 95.750/el.n.19.1941.
- ⁵⁷ Uo. 809.
- ⁵⁸ MNL OL K-774, 70. Bernát Pál levele Kozma Miklósnak, 1941. augusztus 21.
- ⁵⁹ MNL OL K-774, 71. Bernát Pál levele Kozma Miklósnak, 1941. augusztus 25.
- ⁶⁰ MNL OL K-150, Általános iratok, VII. kf. 9. t. 3875. cs. 431. M. kir. rendőrség körösmezői határvidéki kirendeltségének véghatározata Adler Salamon internálása ügyében. 1941. szeptember 26.
- ⁶¹ Uo. 422. Adler Salamon kérelme a belügyminiszterhez, 1941. december 30.
- ⁶² MNL OL K-774, 72. Bernát Pál levele Kozma Miklósnak, 1941. augusztus 25.
- ⁶³ Az eredeti német dokumentum angol fordítását (PS-197 szám alatt) a nürnbergi háborús főbűnösök perében az amerikai ügyészség tette bizonyítási anyagává. Nazi Conspiracy, 1946: 3. kötet, 210–213.
- ⁶⁴ Fernschreiben der Sicherungsdivision 444/a an den Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebietes Süd, 1941. július 28. Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA Freiburg), RH 22/5. In: Verbrechen der Wehrmacht, 2002: 129.
- ⁶⁵ Vermerk des Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebietes Süd, 1941. július 30. Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA Freiburg), RH 22/5. Uo. 129.
- ⁶⁶ Braham, 1997: 205.
- ⁶⁷ BA Ludwigsburg, B162/2906, 5. Paul Mattick kihallgatási jegyzőkönyve, 1961. március 10.
- ⁶⁸ BA Ludwigsburg, B162/1564, 400. H. K. kihallgatási jegyzőkönyv, 1964. szeptember 22.
- ⁶⁹ A minisztertanácsi jegyzőkönyvek megbízhatatlanságáról lásd Gellért, 2012: 9.
- ⁷⁰ MNL OL K-429, 40. csomó, 2179. sz. irat.
- ⁷¹ MNL OL K-774, 72. Galíciába kiutasított zsidók visszaszivárgásának megakadályozása. 1078.B.1941. 1941. szeptember 5.
- ⁷² Uo.
- ⁷³ MNL OL K-774, 3–4. Kozma Miklós levele Bárdossy László miniszterelnöknek, 1941. szeptember 13. 646/41.el.n.
- ⁷⁴ MNL OL K-149 BM Res, 16359.VII.res.1941. 844. Kozma Miklós levele Keresztes-Fischer belügyminiszternek, 1941. szeptember 18.
- ⁷⁵ MNL OL K-774, 3–4. Kozma Miklós levele Bárdossy László miniszterelnöknek, 1941. szeptember 13. 646/41.el.n.
- ⁷⁶ MNL OL K-774, 96. Kassai VIII. csendőrkerület 8/1 nyomozó alosztály jelentése, 1941. szeptember 2. 1078.B.1941.
- ⁷⁷ MNL OL K-774, 35. Kassai VIII. csendőrkerület máramaroszigeti osztályának jelentése, 1941. augusztus 28. 616.kt.1941.
- ⁷⁸ Uo.
- ⁷⁹ MNL OL K-149 BM Res, 1941-6-12103. 829.
- ⁸⁰ MNL OL K-149 BM. Res, 1941-6-12103, 812–813. Galíciába kiutasított zsidók visszaszivárgása. M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnokság jelentése, 1941. szeptember 5. 17.482.B.kt.1941.
- ⁸¹ MNL OL K-774, 99. Meiler városparancsnok kiutasítási parancsa, 1941. augusztus 29. Kamenyec-Podolszkij.
- ⁸² MNL OL K-149 BM. Res, 1941-6-12103, 813. Galíciába kiutasított zsidók visszaszivárgása. M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnokság jelentése. 17.482.B.kt.1941. Hasonló javaslatról olvashatunk egy Ungváron kelt, aláírás és pecsét nélküli, ám valószínűleg a kormányzói biztosságon született iratban is. MNL OL K-774, 26–27. Zsidóktól mentesített határ menti terület déli határának megállapítása és kiutasítandó, avagy internálandó zsidók jegyzéke, 1941. július 25.
- ⁸³ MNL OL K-774, 84. M. kir. körösmezői határvidéki kirendeltség jelentése. 1941. szeptember 8. 264/1941.T.
- ⁸⁴ Uo.
- ⁸⁵ MNL OL K-149 BM Res., 42. A Kárpátaljai Kormányzó Biztosság feljegyzése, 1941. szeptember 10.
- ⁸⁶ MNL OL K-774, 43. A Kárpátaljai Kormányzó Biztosság feljegyzése, 1941. szeptember 13.
- ⁸⁷ Majsai, 1986a: 224–225. Gróf Apponyi György, Slachta Margit, Dr. Szabó Imre és gróf Szapáry Erzsébet úti beszámolója, 1941. augusztus 20. (utolsó letöltés: 2013. október 14.).
- ⁸⁸ MNL OL K-774, 4. Kozma Miklós levele Bárdossy Lászlónak, 1941. szeptember 13. 646/41.el.n.
- ⁸⁹ MNL OL K-149 BM Res, 1941-6-12103, 816. A Galíciába kiutasított zsidók visszaszivárgása, 1941. szeptember 16. 14500/1941.VII.Res.
- ⁹⁰ MNL OL K-149 BM Res, 1941-6-12103, 844–845. Kozma Miklós levele Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek, 1941. október 22.
- ⁹¹ Uo. 845.

- ⁹² Majsai, 1986a: 235. Jelentés a határon visszatérni próbáló deportáltak sorsáról és javaslat a helyzet normalizálására, 1941. október (utolsó letöltés: 2013. október 14.).
- ⁹³ Uo.
- ⁹⁴ MNL OL K-149 BM Res, 1941-6-12103, 844. Kozma Miklós levele Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek, 1941. október 22.
- ⁹⁵ Majsai, 1986a: 235. Jelentés a határon visszatérni próbáló deportáltak sorsáról és javaslat a helyzet normalizálására, 1941. október (utolsó letöltés: 2013. október 14.).
- ⁹⁶ Uo.
- ⁹⁷ HL, 97.Om.eln. 1. Náray Antal beadványa a vezérkari főnökhöz, 1941. október 14.
- ⁹⁸ HL, 26.Om.eln.1.vkf. 1941. 1. Zsidók visszaszivárgása Magyarországra, 1941. október 16.
- ⁹⁹ Uo. 2. 1. vkf. osztály álláspontja.
- ¹⁰⁰ Uo. 3.
- ¹⁰¹ Uo. 3.
- ¹⁰² Uo. 3–4. Szombathelyi Ferenc kézzel írt észrevételei, 1941. október 17.
- ¹⁰³ Uo. 5–6. Szombathelyi Ferenc által jóváhagyott javaslat, 1941. október 24.
- ¹⁰⁴ HL, 112.Om.eln. Átirat az LHT vezértitkárságától a vezérkari főnöknek, 1941. október 31.
- ¹⁰⁵ MNL OL K-149 BM Res, 1941-6-12103, 819. A Galíciába kiutasított zsidók visszaszivárgása, 1941. szeptember 16. 14500/1941.VII.Res. Pásztóy Ámon átirata a külügyminiszterhez. I. sz. betétív.
- ¹⁰⁶ MNL OL K-774, 41.
- ¹⁰⁷ MNL OL K-149 BM Res, 1941-6-12103, 833. Sztójay Döme berlini követ jelentése, 1941. október 3. 791/biz.1941.
- ¹⁰⁸ MNL OL K-774, 5. A Kárpátaljai Kormányzói Biztosság feljegyzése, 1941. október 10.
- ¹⁰⁹ Uo.
- ¹¹⁰ MNL OL K-149 BM Res, 1941-6-12103, 838. A Galíciai zsidók visszaszivárgása, 1941. B.kt.1941.
- ¹¹¹ MNL OL K-149 BM Res, 1941-6-12103, 842. A Galíciai zsidók visszaszivárgása, 20577.B.kt.1941.
- ¹¹² Browning, 1978: 25–26, 29–30.
- ¹¹³ „Verrecken lassen wollen wir sie nicht.” Mindehhez érdemes felidézni Himmler egyik beszédét, amelyet egy héttel a Szovjetunió megtámadása előtt tartott SS-vezetők előtt a „népfajok” küszöbön álló háborújáról. Az egyik résztvevő visszaemlékezése szerint Himmler azt mondta, hogy „a harci cselekmények és az ellátási nehézségek következtében 20–30 millió szláv és zsidó fog elpusztulni”. Browning, 2004: 240.; Gerlach, 1999: 52–53. Lásd részletesebben IMT 4. kötet 482, 488. Bach-Zelewski kihallgatása, 1946. január 7.
- ¹¹⁴ MNL OL K-82 1941, 149/pol. 1941. november 7. 68–72.
- ¹¹⁵ MNL OL K-774, 28. M. kir. kassai VIII. csendőrkerület 8/1. nyomozó alosztály jelentése a zsidók beszivárgásának megakadályozására, 1941. október 28. 1078. szám. B.1941.
- ¹¹⁶ Pohl, 1997.
- ¹¹⁷ Részletesen lásd a Krüger és társai elleni ítélet szövegét. LG Münster, 5 Ks 4/65. In: Justiz und NS Verbrechen, 2003: 219–682.

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV. 4. Fővárosi Bíróság
a Büntetőperes iratok

B-2890/1951. Pásztóy Ámon

Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB)

2067. jegyzőkönyv (www.degob.hu)

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (Ráday Levéltár)

A/1.c. Püspöki levéltár, Elnöki iratok

C/141. Ravasz László iratai

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

Kárpát-csoport iratai

Mikrofilmtár, B/243, VKF, az 1. vkf. osztályhoz beérkező helyzetjelentések

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K-27 A minisztertanács üléseiről készült jegyzőkönyvek

K-149 Belügyminisztérium, Rezervált iratok

K-429 Kozma Miklós iratai

K-774 Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosának Hivatala

Nyomtatásban megjelent források

IMT, 1946

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal.
(Blue Series).

Jaszovszky, 1996

Jaszovszky László: *Bűnös volt-e Bárdossy László.* Budapest, Püski Kiadó.

Justiz und NS Verbrechen, 2003

Rüter, C. F. – Mildt, de D. W.: *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung Deutscher Strafurteile wegen Nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999.* 28. kötet.

Képviselőházi irományok, 1935

Képviselőházi irományok, 12. kötet.

Majsai, 1986a

Majsai Tamás: *Iratok a kőrösmezői zsidódeportálás történetéhez, 1941.* Budapest, Ráday-gyűjtemény évkönyve, IV–V. 197–237.

http://korosmezokam.atw.hu/files/MT_A_korosmezei_zsdep_DOK_MT.PDF

Nazi Conspiracy, 1946

Nazi Conspiracy and Aggression. Office of the United States Chief of Counsel For Prosecution of Axis Criminality, Nuremberg, Germany.

Sajtó

Felvidéki Újság, 1941

Pillanatképek Podóliából. (Szerző nincs feltüntetve.) *Felvidéki Újság*, augusztus 4.

Hivatkozott irodalom

Braham, 1973

Braham, Randolph L.: *The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary*. Yad Vashem Studies, 9. 133–156.

Braham, 1997

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. (2. bővített és átdolgozott kiadás.) I. köt. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.

Braham, 2007

Braham, Randolph L.: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest, Park Könyvkiadó.

Browning, 2004

Browning, Christopher: *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942*. Lincoln, University of Nebraska Press.

Browning, 1978

Browning, Christopher: *The Final Solution and The German Foreign Office*. New York, Holmes & Meier Publishers.

Eisen–Stark, 2013

George Eisen – Tamás Stark: *The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre. A Prologue to the Hungarian Holocaust*. Holocaust and Genocide Studies, 2. 207–241.

Fejes, 1997

Fejes Judit: On the History of the Mass Deportations from Carpatho-Rutheniain 1941. In *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. Randolph L. Braham and Pók Attila (eds.). New York, Columbia University Press. 305–327.

Frojimovics, 2007

Frojimovics, Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land. The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933–1945*. The International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem.

Frojimovics, 2011

Frojimovics Kinga: *Deportálás Galiciába a kamenyec-podolszkiji vérengzés után*. http://korosmezokam.atw.hu/files/FROJIMOVICS_mt.pdf

Frojimovics, 2013

Frojimovics Kinga: Állampolgárság-revizió. Deportálás 1941–1942-ben. In: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmustól napjainkig*.

Szerkesztette: Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel.
Budapest, Aposztróf Kiadó.

Gerlach, 1999

Gerlach, Christian: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944.* Hamburg, Hamburger Edition.

Geyer, 1961

Geyer Arthur: *Az első magyarországi deportálás.* Új Élet Naptár. 75–82.

Kádár–Vági, 2013

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944.* Budapest, Jaffa Kiadó.

Kaló, 2008

Kaló József: Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás. *Magyar Napló* 8. sz. 27–32.

Karsai, 2001

Karsai László: *Holokauszt.* Pannonica Kiadó.

Kranewitter, 2004

Kranewitter, Michael Alexander: *Grenzpolizeikommissariat Stanislau. Die Verbrechen einer Sicherheitspolizeistelle in Ostgalizien und die juristische Verfolgung der Täter in Österreich, in der Bundesrepublik Deutschland und der DDR.* Bécs, (diplomamunka).

Majsai, 1986b

Majsai Tamás: *A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben.* Budapest, Ráday-gyűjtemény évkönyve, IV–V. 59–86.
http://korosmezokam.atw.hu/files/MT_A_korosmezei_zsdep_1941_mt.PDF.

Ormos, 2000

Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941).* I–II. köt. Budapest, PolgART.

Pohl, 1997

Pohl, Dieter: *Hans Krüger and the Murder of the Jews in the Stanislawow Region.* Yad Vashem Studies 26 (1997). 239–264.

Ságvári, 1999

Ságvári Ágnes: Holokauszt Kárpátalján 1941-ben. *Múltunk*, 2. sz. 116–144.

Tóth, 2008

Tóth Gábor: *Deportálások Kárpátalján a második világháború idején, 1941–1944.* Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány.
<http://www.eokik.hu/data/files/123541261.pdf>

Ungváry, 2005

Ungváry Krisztián: Kitelepítés, lakosságcsere és a holokauszt egyes összefüggései. In *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerkesztette: Molnár Judit. Budapest, Balassi Kiadó, 84–99.

Verbrechen der Wehrmacht, 2002

Hamburger Institut für Sozialgeschichte: *Verbrechen der Wehrmacht, Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*. Hamburg, HIS Verlagsgesellschaft.